

Ants Eskola: parimad aastad jäid Siberisse

**Rohkem kui 30 filmis ja mitmesajast teatritükis mänginud Ants Eskola vaevles viis aastat oma noorusest Venemaa vangilaagris. Miks Eskola sinna viidi, kuidas ta hiljem «rahvavaenlasena» Eestis hakkama sai ning millist rolli etendas selles kõiges tema ammune sõber ja kolleeg Kaarel Karm?**

Sõjajärgse Eesti vabariigi viimased aastad on näitleja Ants Eskolale edukad ja õnnelikud. **Estonia teatris** ei etendu ilma temata naljalt ükski lavastus. Ta saab kiitvaid arvustusi oma rollide eest nii Shakespeare'i, Külmani, Gogoli kui Lutsu dramatiseeringutes. Tema tuluõhtutel ei taha aplaus kuidagi lõppeda.

«Ants Eskola näib küll olevat üks neid Jumala armust loodud näitlejaid, kes saab kõigega hakkama ja keda võib heade tulemustega rakendada igale poole: draama tõsisusse või koguni traagikasse ja komöödia ning opereti koomikasse. Ja selles äratundmises ongi «**Estonia**» teater pikkade aastate kestel A. Eskola seljast «võtnud mitu nahka»,» kõlab üks tüüpiline tunnustus toleleagsest ajalehest.

Ta pääseb kultuurkapitali toel meeleolukale teatriharidusreisile Londonisse, Pariisi, Berliini ja Viini. Lööb kaasa maineka Inglise klubi tegevustes ning käib Inglise saatkonna peentel vastuvõttudel. Lisaks tütrele sünnib peresse ka poeg. Kas saaks veel paremini minna?

Kuid siis, juunis 1940, marsib 100 000 Nõukogude sõdurit üle Eesti piiri. Senisest vabast riigist saab nõukogude sotsialistlik vabariik ning kõik sinimustvalge asendub erepunasega - nii otseses kui kaudses mõttes. Muuhulgas alustab Nõukogude julgeolek jahti neile, kes uut riigikorda ja punameelsust ei soosi, ning veel enne 1940. aasta lõppu arreteeritakse üle tuhande inimese.

### **Sõber ülekuulamisel**

Näitlejadki ei saa rahulikult oma leivatööd teha - ka nende hulgast viivad NSV Liidu julgeoleku eest vastutava siseasjade rahvakomissariaadi ehk NKVD töötajad inimesi ülekuulamisele. Mingil põhjusel ootab see saatus ka Estonia näitlejat Kaarel Karmi.

Karm on Ants Eskola ammune tuttav, isegi hea sõber. Nad olid tutvunud 1924. aastal praeguse Eesti Kunstiakadeemia eelkäijas, Riigi Kunsttööstuskoolis, kus Eskola õppis graafikat ning Karm dekoratsiooni. Noormehed tegid seal koos näitemängu, nagu koolipidudel kombeks, ning läksid üha suuremaks paisunud teatripisiku tuules uute näitlejate vastuvõtukatsetele, mille **Estonia teater** 1925. aasta suvel välja kuulutas.

Soovijaid oli paarsada, vastu võeti kuus, kelle hulgas olid nii Ants Eskola kui Kaarel Karm. Nõnda nad külge külge kõrval noorte näitlejatena pusima hakkasidki. Tõsi, Eskola oli kamraadist alati justkui mõni samm eespool ning Karmil kulus tipptegijate hulka jõudmiseks märksa rohkem aega. Sõpruse kõrvale asus konkurents, headest semudest said paratamatud rivaalid.

Kaarel Karmi ülekuulamisprotokollis seisab näitleja tunnistus, et temale uus riigikord meeldib. Ta loetleb ka nõukogudevastastelt meelestatud kolleege teatrist: Juhan Tõnopa, Sergius Lipp, Ants Eskola.

«Ants Eskolale Nõukogude kord ei meeldi, ta on selle vastane,» vahendab Eskola lapselaps Kristjan Paul Esperk-Virve oma dokumentaalfilmis «Ants Eskola - olla või mitte olla» Kaarel Karmi sõnu. «Eskola sõimab venelasi ja kommuniste, kahetseb taga vana korda, ootab seda tagasi.»

### **Peamised «patud»**

On see siis Karmi sõnade tõttu või mitte, aga Tõnopa, Lipp ja Eskola arreteeritakse ning 1942. aasta sügiseks on kaks esimest nendest surnud.

Eskolaga läheb teisiti. Ühel 1941. aasta suvisel varahommikul helistavad kolm julgeolekumeest tema korteri uksekella. Näitleja abikaasa baleriin Elli Kubjas-Eskola ning lapsed Tiina ja Ants on maakodus, kuid kutsumata külalised neid ju ei tahagi. Kaasa viiakse 33-aastane Ants Eskola - algul NKVD «staapi» Pagari tänaval, aga sealt juba Patarei vanglasse.

Ülekuulamise põhiteemaks kujunevad Eskola suhted Inglise klubi, Inglise saatkonna ja Norra kaubandusatašee Richard Kinghorniga, ent mingit loodetud spionaaži sealt välja ei kooru.

«Julgeolekumajor sm Mihhailov soovib tal kõik «fašistliku laimu» kohta ausalt üles tunnistada ja kirja panna,» kirjeldab Ants Eskola tütar Irene Esperk oma raamatus «Näitleja Ants Eskola Solikamski vangilaagrites» isaga Patarei vanglas juhtunut.

«Juba esimese lausega tunnistab ta ennast süüdi ja võtab kõik omaks. Ta kirjutab, et on kodanlik intelligent, saanud kodanliku kasvatuse. Maailmavaadet on paari aastaga raske muuta. Võib-olla on ta olnud liiga umbusklik või pole aru saanud uue võimu eesmärkidest. Talle tundub, et see uus võim on liiga karm eesti rahva suhtes, keda on tuhandete kaupa küüditatud.

Asemele on toodud venelasi ja selline teguviis viib eesti rahva väljasuremiseni.»

Tol ajal pole inimese vangistamiseks suurt süüd ju tarviski. Õigemini pole mingit süüd vaja. Nii aetakse Ants Eskola juba enne süüdimõistmist koos teiste vangidega Tallinna sadamas laevale ning algab pikk teekond itta, ühest vangilaagrist teise.

### **Karm süüdistuskokkuvõte**

Eskola on parajasti juba neljandas laagris, kui tema kohta ametlik süüdimõistev otsus langetatakse. Uurimistoimiku nr 2030 alusel koostatud süüdistuskokkuvõte kõlab järgmiselt:

«Eesti NSV NKVD-sse laekusid andmed, et Eskola, Ants Voldemari p., kes elab Tallinnas, Paluka tn. 5, teeb oma tuttavate seas nõukogudevastast agitatsiooni. Nende andmete alusel 30. juunil 1941 Eskola, A. V. arreteeriti ja sõjaolukorrast tingituna evakueeriti Molotovi oblastisse.

Uurimisega on tuvastatud, et peale nõukogude korra kehtestamist Eestis tegi Eskola, A. V. ÜKP (b) (Üleliiduline Kommunistlik Partei (bolševike) - toim) ja Nõukogude Valitsuse vastast agitatsiooni. Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste perioodil tegi rahva poolt valitud kandidaatide vastast agitatsiooni.

Nõukogude rahva Isamaasõja ajal hitlerlike anastajate vastu tegi kahjulikku agitatsiooni Nõukogude Liidu vastu, laimas Punaarmee, kes olevat võimetu osutama vastupanu «võitmatule» Hitleri armeele.

Ülekuulamistel tunnistas süüdistatav Eskola, Ants Voldemari p. end talle esitatud süüdistustes täielikult süüdi. Ülekuulamisel Eskola tunnistas, et tema kui nõukogudevastaselt meelestatud isik viis läbi nõukogudevastast agitatsiooni ja tegutses ENSV Ülemnõukogu valimiste vastu.

Eelneva alusel süüdistatakse:

Eskola, Ants Voldemari p., sünd. 1908, ENSV elanik, parteitu, pärit talupoja perekonnast, kohtulikult karistamata, keskkaridus, enne arreteerimist töötas riiklikus teatris «Estonia», elas Tallinnas Paluka 5, selles, et:

Peale nõukogude võimu kehtestamist Eestis tegi vastupropagandat ÜKP (b) ja Nõukogude Valitsuse tegevusele. ENSV Ülemnõukogu valimiste ajal tegi rahva poolt valitud kandidaatidele vastupropagandat.

Eskola, A. V. süüdistusakt nr. 2030 suunata läbivaatamiseks NSVL NKVD juures asuvasse Erinõukogusse. Süüdistatava Eskola, Ants Voldemari poja karistumääraks on otstarbekas kohaldada vabaduskaotuslikku kinnipidamist parandusliku töö laagris tähtajaga 10 aastat.

Süüdistuskokkuvõte on koostatud 28. märtsil 1942 Molotovi linnas. Molotovi oblasti NKV uurimisgrupi uurija Vaturin. Nõus: Molotovi oblasti NKVD uurimisgrupi ülem julgeolekuleitnant Zimerov.»

### **Režiimi hammasrataste vahel**

Ants Eskola vangistuse tegelikud põhjused pole tänini selged. Tema tütrepoeg Kristjan Paul Esperk-Virve annab vanaisast tehtud dokumentaalfilmis mõista, et selle taga on suuresti Kaarel Karm.

«Kaarel Karmi avameelsuse tagajärjed ei lasknud end kaua oodata,» ütleb ta filmis.

Ka Irene Esperk suhtub Karmi oma raamatus silmanähtava pahameelega. Näiteks meenutatavat näitleja nimemuutus algsest Läätsist hilisemaks Karmiks tema sõnul Džugašvili muutumist Staliniks. Ning Karmi ülekuulamise algust kirjeldab Irene Esperk lausega:

«Algul ta pirtsutab veidi, nagu neitsi enne süütuse kaotamist, siis aga laseb keelepaelad valla.»

Karmi süüs kahtlevad aga näiteks nii teatrikriitik Jaak Allik kui teatriteadlane Lea Tormis - viimane neist oli pikka aega Ants Eskola väga hea tuttav, kellega pidas ka tõeliselt usalduslikke jutuajamisi.

«Ma ei tähtsustaks siinkohal Kaarel Karmi rolli üle,» sõnab Lea Tormis. «Ta võis lihtsalt mingit fakti kinnitada, mida julgeolek juba teadis või oletas. Kindlasti oli oma osa Eskola suhetes Inglise klubiga, tema avameelsetes ja vabades ütlemites. Aga mina nimetaksin

süüdlaseks ikkagi tollaegset režiimi. Inimesed jäid lihtsalt erinevatel põhjustel jalgu ja neist oli vaja lahti saada.»

Ehkki Tormis nimetab Eskola ja Karmi vahekorda kummaliseks, jääb ta kahe tippnäitleja vahelise tõsise rivaalitsemisses osas kõhklevaks.

«Teater on alati olnud täis konkurentsi, sõprust, intriige - neist kõigist ei saa ometi midagi välja lugema hakata. Pealegi võisid ärahirmutatud inimesed tollal paljugi öelda,» lisab ta.

Tormise sõnul polnud mingeid viiteid sellele, et Eskola oleks teadnud Karmi ülestunnistustest.

«Ta võis aimata, aga samas ma mäletan Eskolat Karmi matustel...» jätab Lea Tormis otsad lahti.

### **Paratamatusega leppimine**

«Nagu filmis esitatud materjalidest nähtub, ei huvitanud organeid Eskola maailmavaade (millest olevat nagu pajatanud Karm), vaid tema side Norra kaubandusatašee Richard Kinghorni ja selle kaudu Briti luure residendiga Eestis major Giffiga,» on ajakirjas Teater. Muusika. Kino nentunud Jaak Allik.

««Organeid» oli 1940. aasta detsembris (mingiks kaugemaks eesmärgiks) vaja talletada Eskola-vastast komprat ja Karm asetati olukorda, kus ta ei suutnud keelduda juba valmis «tunnistustele» alla kirjutamast.»

Olgu siis põhjus milline tahes, aga viis aastat Eskola elust - süüdistuses määratud kümme aastat kahaneb hiljem poole võrra - mööduvad ränkades tingimustes tosinas Venemaa vangilaagris.

«See oli elu, mis milleski ei sarnanenud eelnenud aastatega,» kirjutab Eskola oma mälestustes.

«Ka aeg oli teine. Käis sõda ja see sünges tõsiasis dikteeris. Aga ka see oli elu, mis tuli elada. Milline ta ka polnud, tuli ta vastu võtta nagu paratamatus.»

Ants Eskola peab metsa langetama, barakke parandama, nälga kannatama, loosungeid maalima, surnuid matma, sammalt praadima, telliseid valmistama, lehmalauda puhastama ... Noore mehe tervis ei pea vastu ning ta põeb raskel kujul malaariat ja korduvalt kopsupõletikku.

«Eelmisest kopsupõletikust oli möödunud vaid mõni kuu. Jällegi kõrge palavik. Jälle kõik seesama,» on Eskola ise hiljem meenutanud. «Seisin mingis plekkvannis püsti, et end pesta enne voodisse heitmist. Seinaga taga oli köök. Kellegi naise hääl ütleb: «Eskola toodi sisse. Kopsupõletik, teist korda, ega ta siit enam välja lähe.»»

Eskola keha kattub mädanevate paisetega ning ta peab mitu korda haiglates viibima. Ka surijate hulgas, sest elulootust mehele iga kord ei antagi. Viimases hädas päästab teda ühe haiglas sünnitanud grusiinlanna rinnapiim - lapsele ei saa seda anda, sest vastsel emal on malaaria, Eskola on selle aga juba läbi põdenud. Piim tõstab hingevaakuva näitleja taas jalule.

## Vastuseta kirjad

Laagriaastate lõpus saab ta tuge kahest tegevusest: joonistamisest, sest Eskola valdab seda kunsti suurepäraselt, ning näitlemisest, sest ta võetakse kohaliku kultuuribrigaadi näitetruppi. Midagigi endise elu moodi...

Ta otsib ühendust Eestisse jäänud pere ja sõpradega. Läkitab neile igatsevaid kirju, aga mitme aasta jooksul ei saabu ainsatki vastust. Hulk Eskola kirju heale kolleegile ja sõbrale Hugo Laurile on säilinud - neist võib üht-teist näitleja laagrielu kohta teada saada, ent kõike ta paratamatult ei räägi. Pole lihtsalt võimalik.

«Kallis Hugo!» kirjutab Eskola.

«Tervitusi kaugetest Uuralitest.

Kirjutasin Sulle juba mõni aeg tagasi, kuid praeguseni pole mingit vastust. Ka kodust pole kippu ega kõppu. Mu kallis sõber, ma palun, kirjuta, või et kiiremini läheks, telegrafeeri, kus on mu perekond, mu lapsed, vanemad, mida teevad Olev (Ants Eskola vend - toim) ja mu sõbrad. Kuidas Sa ise elad?

Mina hakkas juba igasugust lootust kaotama. Usu mind, raske on elada nii üksikuna maailmas nagu mina olen elanud need 4 aastat. Raske on. Hing valutab ja füüsiliselt olen haige. Laman juba viisteist päeva haiglas.»

Katkend teisest kirjast: «Olen siin juba palju olnud, palju haigusi nende 4 aasta jooksul üle elanud. See on mind väga ära kurnanud, nii et endisest Antsust on vähe järel. Seepärast palungi Sind saata pakk toiduainetega, mida on saada ja mida suudad. Näiteks: kuivikud, kruubid või makaronid, jahu, herkulo, või, rasv või margariin, suhkur, mesi, biskviidid jne.»

Olukirjeldus kolmandas läkituses: «Talv on siin Uurali taigas pikk ja karm. Varem oh siin palju kaasmaalasi, kuid peaaegu kõik sõitsid Surmasse. Räägitakse, et seal on soojem ja toit parem. Mind on juba kolm korda tahetud sinna saata, kuid ma siiski jäin siia. Esimestel aastatel töötasin metsatööl, tellisevabrikus, ehitus- ja põllutööl.»

Nüüd olen kunstnik. Selles laagris olen olnud poolteist aastat, varem olin mitmesugustes teistes kohtades. 42. aasta suvel haigestusin kopsupõletikku, vaevu-vaevu paranesin, sama aasta sügisel haigestusin uuesti. Sellest alates on mu tervis nõrk. Masin on rikkis ja seda ei paranda kuidagi. Ma olen väga muutunud, nii väliselt kui seesmiselt. Väga sageli unistan kodumaast, teatrist.»

Palve Eskola neljandas kirjas: «Ma tahaksin nii väga teada, kuidas kodus elatakse, kas minu asjadest on midagi ees, kuidas elavad mu kallid lapsed. Miks kõik sellest vaikivad? Kas on nii raske ära tabada, mis mind kõige rohkem huvitab ja mu südamele lähedane on.»

See palve kordub pea igas kirjas. Ent vastuse sellele saab Eskola alles viie vangistusaasta lõpus. Tema abikaasa Elli on 1944. aastal koos lastega Saksamaale pagenu. Eskolale pole ta sellest kirjutanud sõnagi.

Kui Ants Eskola viimaks vaba mehena Tallinna jõuab, tuleb ootamatuid hoope mujaltki. Sõda on kogu linna rusudesse paisanud. Tema korteris elab venna pere. Tema kodutalu võtab riiki endale. Ta ei tohi ühe aasta vältel pealinnas töötada, vaid peab minema Rakverre.

NKVD üritab teda oma agendiks värvata või vähemalt pideva kontrolli all hoida.

«Ta astub tänavale ja kõnnib, teadmata, mida teha ja kuhu minna,» kirjutab Irene Esperk. «Restoran «Gloria» ees tuleb talle vastu lapsepõlvesõber Kaarel Karm, kes algul tahab mööda minna, siis aga jääb seisma ja ütleb: «Noh, sinuga on nüüd kõik läbi. Ega sa enam ei tõuse!» Ta jääb jahmunult seisma. Kuidas küll aeg ja muutunud olukord, õigemini muutunud riigikord, inimest muudab.»

Ants Eskola töötab pool aastat Rakvere teatris ning siis sõandab **Estonia teatri** peanäitejuht Ants Lauter «põlualuse» näitleja taas tema koduteatrisse kutsuda. Eskola saab ühe peaosanäidendis «Vene küsimus» ning tema esmakordset lavale ilmumist tervitab publik meeletu aplausitormiga.

«Saalist kostab nagu raju,» on Eskola meenutanud. «Rahe peksab vihaselt vastu plekk-katust. Mööduvad sekundid, minut - raju ei vaiki. Paul Pinna piilub silmanurgast minu poole, kes ma lauanurgast kinni hoides kummardades tema ees seisan ja ootan. Ootan, et saaks alustada Smithi esimeste sõnadega. Ja nii ma alustasin ka oma pärastsõjaaegset teatritöö perioodi.»

Tasapisi loksus kõik jälle rööpasse. Tõsi, Eskolal pole kerge vahepeal esile kerkinud lavastajate ja näitlejate hulgas oma annet ning vajalikkust tõestada. Esineb konflikte ja kõrvalelükkamist. Mõned rollid pälvivad kiidusõnu, teised jäävad suurema tähelepanuta. Eskola satub koos lavale ka Kaarel Karmiga, näiteks mängivad nad vaenujalal seisvaid Othello ja Jagot Shakespeare'i tragöödias «Othello». Hiljem teeb Eskola head pearollid tuntud näitemängudes «Peer Gynt», «Hamlet» ja «Ivanov». Ta jõuab näitlejana tagasi tippu.

## **Esmakordselt USA-s**

Aastal 1947 abiellub Ants Eskola Estonia baleriini Veera Leeveriga.

See on naine, kes kirjutas Eskolale ka vangilaagrisse ning püüdis teda Eestis kohanemise ajal igati toetada. Järgmisel aastal sünnib neile tütar Irene.

Aga Eskola tunneb puudust oma vanematest lastest ja püüab teha teoks võimatut: sõita neile külla Ameerika Ühendriikidesse, kuhu Elli Kubjas Saksamaalt edasi siirdus. Tema, Ants Eskola, poliitvang ja «rahvavaenlane», Ameerikasse! On see juba eos luhtunud mõte?

Pärast välismaasõidu avalduse esitamist uurivad julgeolekutöötajad tervelt viis aastat Eskola tausta ja praegust elu. Majanaabrid nuhivad hoolsalt, ent kinni pole hakata millestki: Ants Eskola elu on nii poliitikakauge, kui vähegi olla saab. Ning pealegi on talle vahepeal antud ENSV teenelise kunstniku, ENSV rahvakunstniku ja NSVL-i rahvakunstniku tiitel ning Nõukogude Eesti preemia. Talle antakse luba sõita USA-sse.

«Koridor teeb käänaaku vasakule,» kirjeldab Eskola emotsionaalset taaskohtumist oma täiskasvanud tütre Tiinaga Chicago lennujaamas 1966. aasta algul. «Siin kohtun ma oma tütreaga. Vahepeal oli ainult 25 aastat. Kurgus on kramp. Ei saa millestki enam aru. Mu laps

sosistab midagi, nagu: «Mis sa siis nüüd enam.» Ja tõepoolest, mida's nüüd enam! Aga midagi minus läheb oma teed.»

Chicagos näeb Eskola pärast 25 aastat ka oma endist abikaasat Ellit.

«Kes oskab siin õiget sõna ja seletust leida, kuhu kadus see kõik, mis meid sidus,» arutleb Eskola hiljem kibedalt. «Siis oli ta mu naine, nüüd aga on ta ainult minu laste ema. Aeg on julm ja halastamatu. Midagi ei jää paigalt nihutamata, midagi ei jää muutmatult endiseks ning muutused on mõnikord nii ootamatud, et mitte iialgi poleks suutnud seda ette kujutada.»

### **Võltsimata teekonnaleht**

Ta ei räägi oma vangistusest eriti kellelegi, ehkki ei tee neist üleelamistest ka otsest saladust.

«Kui ma midagi vahele jätaksin või maha vaikiksin, siis poleks see enam minu elulugu, minu teekond,» nendib ta oma mälestustes. «Teekonnalehte ei tohi võltsida, teda lühendada, vaikida mõnest ebameeldivast kõrvalepõikest. Ei, mu teekond pole olnud sile. Ta pole olnud sile ühelgi perioodil, eriti aga noil ränkadel sõja-aastatel.»

Ants Eskola mängib oma viimase rolli 1980. aastal - see on vürst Abrezkov Tolstoi «Elavas laibas». Kolm aastat hiljem ta rehabiliteeritakse, veel kuus aastat hiljem Eskola sureb. Ning kümme aastat pärast näitleja surma valib rahvas ta Eesti 20. sajandi saja suurkuju sekka.